

# ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Տ Ե Ղ ա գ ր ու թ ի լ Ո

Ա. ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ.

ՀԱՅՈՑ ՆԵՐՔԻՆ ԱԽՏԱՅԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Ներքին Ախտա հայոց ( $62^{\circ} 25' 55''$ — $40^{\circ} 29' 25''$ ). և Ռուսաց ( $62^{\circ} 25' 25''$ — $40^{\circ} 9' 45''$ ). Ներքին Ախտան բաղկացած է երկու մասից, հայոց և ռուսաց: Հայկականը գտնւում է վերին, արևելեան, մասում, հիմնուած է 1829 թուին, և բռնում է 17 դ. 1970 ք. ս. տարածութիւն, իսկ ռուսականը ներքևում. հիմնուած է 1860 թ. և բռնում է 8 դ. 930 ք. սաթէն տեղ: Թէ փողոցների կանոնաւորութեամբ և թէ տների գեղեցկութեամբ ռուսականը բարձր է հայկականից, թէպէտ և վերջինումս էլ կան ռուսականի նման գեղեցիկ, երկյարկանի տներ: Հայկական մասի զարդը Ս. Քաչ եկեղեցին է, որ որպէս գիւղական մի աղօթատուն, բաւական գեղեցիկ է՝ ունենալով սրբատաշ քարով շինուած մի զանգակատուն: Գաննաւ երկու հին մատուռներ Աստուածածին և ս. Քաչ անուններով: Ռուսական մասը բաղկացած է երեք կանոնաւոր և երկար փողոցներից, բաւական գեղեցիկ, երկյարկանի տներով, ուր առաւելապէս բնակւում են այս ոստիկանական շրջանի պաշտօնեաները, ինչպէս՝ ոստիկանը, հաշտարար դատաւորը և միջնորդը, բուժարանի բժիշկը, անտառապետը, փոստային գրասենեակի վերակացուն և այլն:

Երկու մասում կան 19 խանութ, որոնք բացառապէս Հայկ. բին են պատկանում:

Հայերը գաղթել են 1829 թ. Մակուի խանութեան Մառան և Ղըրբուլախ գիւղերից, յետոյ մի քանի տուն էլ եկել են Վանի Հայկաձորի գիւղերից: Ռուսները, որ մալական աղանդաւորներ են, եկած են 1866 թ. Տամբովի նահանգից: Թէ հայերը և թէ ռուսները ունին առանձին առանձին տարրական դպրոց. հայկա-

կանը՝ եկեղեցական է, երկսեռ և մի դասեան, այժմ շինուում է դպրոցական գեղեցիկ շէնք:

Հայերը և մալականները միմեանց հետ շատ չեն շփուում, միմեանց հարսանիքի կամ ուրախութեան չեն մասնակցում, ուստի և այնքան մեծ ազդեցութիւն չունին միմեանց վրայ:

Հայերից քչերը սովորել են ռուսներէրից ռուսերէն, իսկ նրանցից միայն մի քանիսը հասկանում են հայերէն:

Հայերը նրանցից սովորել են ֆուրգոններ պահել, նրանց ձևի սայլեր գործածել, նրանց նման ձի լծել կամին և զուլթանին, հնձի մեքենաներ առնել: Մալականներն էլ հայերից սովորել են պանիր, իւղ պատրաստել, մի քանի կանաչեղէնից բոռնուածքներ դնել:

Պէտք է ասել նաև, որ մալականները հայերից պակաս ողջախոհ լինելով, վատ ազդեցութիւն են ունեցել վերջիններիս վերայ:

Հայերի թիւն է՝ 269 տուն, 1143 ար. 968 /գ. ի միասին՝ 2111 հոգի: Ռուսներին՝ 74 տուն, 341 ար. 341 իգ. ի միասին՝ 682 հոգի: Թէ հայերը և թէ ռուսները պարապում են գլխաւորապէս երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և մասամբ բեռնակրութեամբ ու առևտրով, Հայերը ունին 1676 դ. 2040 ք. ս. վարելահող. 7 դ. 1630 ք. ս. խոտատեղի, 1379 դ. 2130 ք. ս. արօտատեղի: իսկ ռուսները՝ 661 դ. 2070 ք. ս. վարելահող, 360 դ. 1100 ք. ս. խոտատեղի. 475 դ. 360 ք. ս. արօտատեղի:

Ռուսները գիւղից փոքր ինչ հեռու ունին մի քանի ևրոպական ձևով շինուած ջրաղացներ, որոնցից մի քանիսը այժմ հայերի ձեռքն են անցել:

Ներքին Ախտայից երեք կիլոմետր հեռու, դէպի հարաւ գտնուում է 2 ասփնդիւլ անունով մի գիւղատեղի:

Վերին Ախտա. (62° 24'—40° 30' 35").—Տեղաւորուած է Չամանգիւլ և Պետրոսի-գար բլուրների ստորոտում, մի փոքրիկ հովտի մէջ և բռնում է 11 դ. 1930 ք. ս. տարածութիւն, որից 9 դ. 580 ք. ս. շինութիւնների տակ է: Գիւղում կայ սրբատաշ քարով շինուած մի եկեղեցի ս. Աստուածածին անունով, և երեք մատուռներ, որոնցից մինը շինուած է սուրբ համարուող մի աղբիւրի վրայ:

Գիւղի շրջակայքում կան երեք յորդ աղբիւրներ, երկու եկեղեցու հիմնապատեր և բաւականաչափ խաչքարեր ու տների հիմքեր: Երևում է, որ հնումը այստեղ բաւական մեծ բնակութիւն է եղել. աւանդութիւնն էլ աւելացնում է, որ Պոռ իշխանին է պատկանել:

Բնակիչները հայեր են, 1829 թ. Պարսկաստանի Ալըուլադ գիւղից գաղթած. ընդամենը 221 տուն են. 965 ար. 861 իգ. միասին 1826 հոգի: Պարագում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ, մասնաւորապէս խաշնարածութեամբ: Ունին 1426 դ. 240 ք. ս. վարելահող, 1399 դ. 1350 ք. ս. արօտատեղի:

Կոստանտինովկա կամ Դարաչիչակ, հնումը Փաղկածոր.— (62° 23' 23"— 40° 32' 9").— Ընկած է մի թեք տարածութեան վրայ, որի երեք կողմը պատած է անտառապատ լեռներով, իսկ արեւելեանը բաց է և խւր առջև ունի մի գեղեցիկ տեսարան՝ Ռնդամալի հարթութիւնը՝ ոլորապտոյտ Զանգուով: Պատմական Մաղկոցաձոր կամ Դարաչիչակ անունն արդէն ցոյց է տալիս՝ որ այս վայրը իթթում է բնութեամբ ծաղիկներով, որոնց մօտ խոխոջում են բազմաթիւ աղբիւրներ: Սրանցից Կաթնաղբիւրն ու Թթուաղբիւրը անընդհատ հիւրընկալում են ամարանոց եկած զուարճասէր խրմբերին:

Այս թեք տարածութեան ստորին մասում զետեղուած է մալականների գիւղը, Կոստանտինովկան, միջին մասում գտնուած է է Դարաչիչակ ամարանոցը, իսկ վերինում՝ Կեչաոխի հռչակաւոր մենաստանը:

Կոստանտինովկա գիւղը հիմնուած է 1830 թուին, բռնում է 16 դ. 1910 ք. ս. տարածութիւն, որից 4 դ. 1340 ք. ս. գտնւում է շինութիւնների տակ: Ունի մի քանի կանոնաւոր փողոցներ, կղմտարածակ քարաշէն տներ՝ ընդարձակ բակերով և մի պետական միդասեան դպրոց: Բնակիչները ոռւս մալական աղանդաւորներ են, ընդամենը 65 տուն 252 ար. 247 իգ. ի միասին 499 հոգի: Պարագում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և բեռնակրութեամբ: Ունին 138 դ. 1060 ք. ս. վարելահող. 705 դ. 2180 ք. ս. արօտատեղի և 705 դ. 1460 ք. ս. տարածութեան անտառ:

Դարաչիչակ ամարանոցը հիմնուած է 1832 թ. իշխան Բարսեղ Բնչութեանի, այդ միջոցներին նւաճուած Հայկական նահանգի կառավարչի, կարգադրութեամբ, ուր այդ ժամանակից մինչև այժմ ամառները տեղափոխուած են Երևանի կառավարչական ատեանները և տեղական զօրքը, վերջերքս նաև Երևանի բնակիչներից ունևորները: Ամարանոցը բռնում է 7 դ. 2010 ք. ս. տարածութիւն, որից ամբողջ 7 դ. գտնւում է շինութիւնների տակ: Ունի միայն երեք՝ արեւելքից արևմուտք ձգուող փողոցներ, որոնք կտրուում են առի շեղ ուրիշ փողոցներով, որոնցից մինը բաւական լայն է և ուղիղ, կոչւում է Միլիօնեան, ծառազարդ է և իբր ճեմելի է ծառայում, որովհետև սրա մօտ, նահանգապետի տան

առջև, օրամէջ նուազում է զինուորական նուազախումբը: Տներն ընդհանրապէս բաւական զեղեցիկ են, ու յարմարաւոր, փոքրիկ պարտէզներով: Հարաւային կողմը, անտառապատ բլրակի լանջին շինուած է մի փոքրիկ զբօսավայր, երկու ծառուղիներով և մի, բաւական մեծ բոտոնդայով: Յիշատակելի է նաև միակ, փայտաշէն հիւրանոցը, որ կարող է պարծել ոչ թէ մի որևէ, ամենաչնչին յարմարութիւնով, այլ սարսափելի թանգութեամբ: Սրա մօտ է փոստատունը, զեղատունը և բաւականաչափ խանութներ: Ամառանոցը գետակից զուրկ է, Կեչառիսի վանքի հիւսիսային կողմում հոսող առուակը բաւական հեռու է, և միայն զբօսասէր երիտասարդներն են գնում, նրա մէջ փոքր ինչ յարմարացրած աւազաններում լողանում: Գիւղի մասում կան ոռոսական ձիւրաղանիւններ:

Այս ամառանոցը Երևանից հեռու է 54 վերստ տարածութեամբ, նոյն չափ և՛ Նոր-Բայազէտ քաղաքից: Ամառները միայն Երևանից դէպի Նոր-Բայազէտ ձգուող ճանապարհի Ներքին Ախտա կայարանից փոստային հաղորդակցութիւն է բացւում դէպի այս ամառանոցը, որ միայն 5 վերստ հեռու է գտնւում:

Կեչառիսի վանքը հիմնուած է 1033 թուին Գրիգոր Մագիստրոսի ձեռքով\*), բաղկացած է չորս եկեղեցիներից և գրաւում է ամենալաւ տեղը՝ մի փոքրիկ, հարթութիւն, որի հիւսիսային կողմում տարածւում է մի ձոր, փոքրիկ առուակով, որի եզրից անմիջապէս սկսւում է Ալիբէկ անտառապատ լեռը:

Այս եկեղեցիներից մինը ծառայում է ամառանոց եկած հայերին իբրև աղօթատեղի: Սրանցից փոքր ինչ ներքև գտնւում է ոռոսաց փայտաշէն եկեղեցին, և նահանգապետի զեղեցիկ բնակարանը, որի առջև դեռ մինչև այժմ կանգուն մնացել է սրբատաշ քարերից շինած մի բառձրագիւր աթոռ, որի վրայից, աւանդութեան ստելով, Գրիգոր Մագիստրոսը և յետոյ տեղւոյն մեծամեծները խօսել են ժողովրդի հետ:

Ուսոյ-Փանտան.—(62° 25' 55"—40° 23' 20"): Այս անունը գիւղը կրում է այն հանգամանքից, որ այստեղի միակ աղբիւրը կաթ կաթ էր բոխում և յաճախ չորանում, հայերը կաթ կաթ բոխելը ի նկատի առնելով Կաթ կաթ էին կոչում, ոռոսները նրա չորանալը ի նկատի առնելով չոր աղբիւր (սուխոյ ֆանտան) անուանում: Պարսիկներն էլ Տամշլու էին կոչում, օր նոյն նշանակութիւնն ունի:

Բաւական ժամանակ երեք վերստ հեռու, Ալափարս գիւղի

\*) Մանրամասն նկարագրութիւնը տես նշանաւոր վանքերի բաժնում:

աղբււրից ջուր կրելուց յետ, վերջապէս գիւղացիները համայնական ուժերով նոյն աղբււրը վերանորոգեցին և առջևում մի աւաղան շինեցին, որպէս զի այլևս ջրի պակասութիւն չզգան: Գիւղը բաղկացած է միայն մի, երկար և լայն փողոցից, որի երկու կողմում շինուած են քարէ կղմինտրածածկ տներ՝ ընդարձակ դաւթներով, այնպէս որ ընդամենը բոնում է 6 դ. 1440 ք. ս. տարածութիւն: Գիւղում կայ մի քանի խանութ, որ հայերին է պատկանում: Այստեղ է նաև Երևանից Նոր-Բայազէտ տաճոց խճուղու փոստային կայարանը:

Բնակիչները ռուս աղանդաւոր մալականներ են, 1851 թ. այստեղ գաղթած. ընդամենը 36 տուն. 110 ար. 96 իգ. միասին՝ 206 հոգի: Սրանցից 2 տունը՝ 17 ար. և 3 իգ. հայեր են: Պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և բեռնակրութեամբ: Ունին 224 դ. 1144 ք. ս. վարելահող, 383 դ. 960 ք. ս. խոտատեղի և 8 դ. 1920 ք. ս. արօտատեղի:

Քաղսի կամ Քաղցի (62° 23' 55"—40° 28' 55").—Զետեղուած է Ալիբէկ լեռան Թիք-Թափոս գագաթի հարաւային կողմում, մի ձորակի մէջ, Հրազդանի ձախ ափին, և բոնում է 19 դ. 470 ք. ս. տարածութիւն, որից 17 դ. 90 ք. ս. շինութիւնների տակ է: Գիւղում կայ մի բաւական գեղեցիկ, նորաշէն եկեղեցի ս. Աստուածածին անունով: Իւղի արևմտեան կողմում գտնուում է մի գիւղի աւերակ, «Աղղիբի» անունով, ուր դեռևս մնում են մի քանի խաչքարեր և մի եկեղեցու հիմնապատեր: Մի այսպիսի գիւղատեղի ևս գտնուում է գիւղի հիւսիսային կողմում: Մի փոքրիկ մատուռ էլ Թոռ-Մանուկ անունով բարձրանում է գիւղի արևելեան կողմում: Բնակիչները 1830 թ. գաղթել են Մաչուլայ Օղակ գիւղից. ընդամենը 220 տուն են 910 ար. 910 իգ. միասին՝ 1820 հոգի: 1886 թուին այս գիւղից 30 տուն բաժանուելով՝ փոքր ինչ բարձր, փոստային ճանապարհի վրայ շինել են մի նոր գիւղ՝ Փոքր Քաղսի անունով: Երկու Քաղսին էլ պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ և միասին ունին 1017 դ. 2390 ք. ս. վարելահող, 185 դ. 2060 ք. ս. խոտատեղի և 1430 դ. 996 ք. ս. արօտատեղի: 48 դ. 910 ք. ս. չլ անտառ:

Սոլակ (62° 32' 10"—40° 28').—Աղատօրէն փռուած է Հրազդան գետի ձախ ափի տափարակում և բոնում է 41 դ. 470 ք. ս. տարածութիւն, մինչդեռ շինութիւնները գրաւում են միայն 23 դ. 672 ք. սաժէն տեղ: Գիւղում կայ մի եկեղեցի ս. Յովհաննէս անունով: Դիտի անմիջապէս ափին կան հին տների աւերակներ. իսկ հանդէպի լեռան գոգաւորութեան մէջ բարձրանում է Մայ-

բախանքը, այն վանքը որ շինել է Յոհան Փիլիսոփան 636 թուին. և որը եղբ կաթողիկոսից Մայրագոմ է կոչուել \*),

Սուրկի այժմեան բնակիչները հայեր են, 1830 թուին Արեւելից և Վանայ վիլայէթից գաղթած. ընդամենը 179 տուն, 742 ար. 710 իգ. իմիասին՝ 1452 հոգի: Ունին եկեղեցական-ծխական դպրոց: Պարագում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 1125 դ. 162 ք. ս. պետական վարելահող, 689 դ. 2244 ք. ս. խոտատեղի, 1564 դ. 2168 ք. ս. արօտատեղի. 103 դ. 766 ք. ս. էլ անտառ:

Ա դ փ ա ր ա. (62° 24'—40° 30' 35").—Դուրս է նայում անտառի միջից՝ փռուելով մի զառիվայրի վրայ և բռնելով 8 դ. 730 ք. ս. տարածութիւն: Տեղական սււնդութիւնն ասում է՝ թէ գիւղը իւր անունն ստացել է այն հանգամանքից, որ առաջին բնակիչներն այդ տեղում մեծ քանակութեամբ աղ (սպիտակ) փարա (դրամ) են դտել: Գիւղում կայ մի եկեղեցի ս. Ստեփանոսի անուամբ, մի մատուռ և մի քանի խաչարձաններ՝ մի հին եկեղեցու հիմնապատերի շուրջը: Մօտ հրեք վերստ դէպի արևմուտք անտառի խորքում, ձորակի մէջ կիսաւեր կանգնած է տեղացիներից Սուրբ Աջ անսոււնուած մի վանք, որի արևելեան պատի վրայ դեռ ևս մնում են արձանագրութեան հետևակը հրեք բառը, Ես Արեւոյմ վաճառական...

Դիւղի բնակիչները հայեր են, 1829 թ. Մակուից գաղթած. ընդամենը 78 տուն. 426 ար. 352 իգ. միասին՝ 778 հոգի: Պարագում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 311 դ. 2080 ք. ս. վարելահող, 54 դ. 1490 ք. ս. խոտատեղի 420 դ. 2100 ք. ս. արօտատեղի և 525 դ. 1930 ք. ս. տարածութեամբ անտառ:

Այս գիւղից մօտ 5—6 տուն բնակութիւն են հաստատել գիւղից մօտ 1½ կիլոմետր հեռու՝ Ն. Ախտից դէպի Դարաչիւշակ տանող ճանապարհի վրայ, Ջանգու գետի ափին և այստեղ խանութներ բանալով՝ առևտրով են զբաղւում: Այս փոքրիկ գաղութն էլ Աղ-փարա է կոչւում:

Մարրափանք. (62° 23' 57"—40° 31' 35").—Ջետեղուած է մի բլրի լանջին, Դարաչիւշակ ամարանոցից մօտ 2 կիլոմետր հեռու: Բռնում է 4 դ. 2010 ք. ս. տարածութիւն, որից ամբողջ 4 դ. 1370 ք. ս. զտնւում է շինութիւնների տակ: Դիւղի ծայրում բարձրանում է Մաքրավանքը, \*) որ այժմ իբր գիւղական եկեղեցի է ձառայում: Բնակիչները հայեր են, Հին Բայազէտից և Ալաշկեր-

\*) Տես նշանաւոր վանքերի նկարագրութեան բաժնում:

տից գաղթած. ընդամենը՝ 74 տուն. 470 ար. 320 իգ. միասին՝ 790 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 430 դ. 1022 ք. ս. վարելահող, 19 դ. 1065 ք. ս. խոտատեղի և 254 դ. 606 ք. ս. արօտատեղի: Շուրջը կայ 208 դ. 314 ք. ս. տարածութեամբ անտառ:

#### ՌԵԴԱՄԱԼԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ունդամալ. ( $62^{\circ} 25' 25''$ — $40^{\circ} 32' 55''$ ): Տեղաւորուած է Ջանգի և Միսխանա գետերի միախառման տեղից փոքր ինչ արևելք, մի ընդարձակ հարթութեան վրայ: Բռնում է 13 դ. 1804 ք. ս. տարածութիւն, որից 10 դ. 866 ք. ս. գտնւում է շինութիւնների տակ: Ինդամալն կոչւում է նաև Մելիքի-գիւղ, Մելիք Շէկոյի անունով, որ 1830 թուին առաջնորդել է բնակիչներին Ալաշկերտից այստեղ գաղթելու: Գիւղը երևի շատ հին է, որովհետև կան երեք եկեղեցու և երկու մատուռի հիմնապատեր:

Գիւղում կայ մի փայտածածկ եկեղեցի: Բնակիչները հայեր են, մի մասը Ալաշկերտից, միւսը Մակուից, Խոյից և Հին-Բայաղէտից գաղթած: Ընդամենը 310 տուն. 1914 ար. 1855 իգ. ի միասին 3769 հոգի: Ունին եկեղեցական ծխական միդասեան դըպրոց: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 1589 դ. 1735 ք. ս. վարելահող, 52 դ. 1580 ք. ս. խոտատեղի, և 787 դ. 526 ք. ս. արօտատեղի: Գիւղի սահմանում կայ 352 դ. 470 ք. ս. տարածութեամբ անտառ:

Քեարվանսարա. ( $62^{\circ} 25' 54''$ — $40^{\circ} 31' 52''$ ).—Տեղաւորուած է Սուդանան կոչուած լիւրան ստորոտում, մի գեղեցիկ հարթութեան վրայ, Հրազդանի ձախ ափին: Բռնում է 14 դ. 96 ք. ս. տարածութիւն, որից 9 դ. ծածկուած է շինութիւններով: Գիւղի հին անունը, ծերունիների ասելով, եղել է՝ «Գառնիկ» միայն յետոյ շնորհիւ այստեղ շինուած և այժմ էլ կիսաւեր դրութեամբ մնացած կարավանատան (քարվանսարայ) վերակոչուել է Քեարվանսարա: Գիւղը, ինչպէս երևում է երեք աւեր եկեղեցիներից և հինգ հին գերեզմանատներից, բաւական հին է: Ուշադրութեան արժանին բաւական գեղեցիկ եկեղեցին է: Բնակիչները հայեր են Հին Բայաղէտից, Աւաջուղից և Խոյից գաղթած. ընդամենը 240 տուն, 904 ար. 780 իգ. միասին՝ 1680 հոգի են: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 1211 դ. 531 ք. ս. վարելահող, որից 270 դ. 600 ք. ս. իրենց գիւղացիներին է պատկանում, իսկ 11 դ. 783 ք. ս. կալուածատիրական է, 6 դ. 816 ք. ս. խոտատեղի և 553 դ. 726 ք. ս. արօտատեղի: